

* प्रकरण पहिले *

* उत्तम बंदू तुपे यांचे व्यक्तिमत्त्व *

* प्रकरण पहिले *

* उत्तम बंडू तुपे यांचे व्यक्तिमत्त्व *

उत्तम बंडू तुपे यांच्या 'आंदण' व 'कोंबारा' या कथासंग्रहांच्या आधारे त्यांच्या कथालेखनाची वैशिष्ट्ये पाहणार आहोत. तत्पूर्वी यांच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाची ओळख करून घेणे अगत्याचे आहे. एखाद्या लेखकाच्या साहित्यकृतीचा अभ्यास करत असताना, लेखकाच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाचा प्रथम विचार करून, त्यांच्या साहित्यकृतीचा अभ्यास करणे ही अभ्यासाची पद्धती स्वीकारून नियोजित प्रबंधिकेमध्ये पहिल्या प्रकरणात उत्तम बंडू तुपे यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विचार करण्याचे ठरविले आहे.

उत्तम बंडू तुपे यांचे मूळ गाव खटाव तालुक्यातील एणकूळ. आई-वडील निरक्षर व फड्याची शेती करून उपजीविका करत असल्याने कुटुंबाची उपजीविका करण्यासाठी नगर जिल्यातील श्रीगोंदा येथे गेले. त्या ठिकाणी फड्याची शेती करत असताना बेलवंडीतील जगतापाच्या मळ्यात लेखकांचा जन्म झाला. लेखकांच्या जन्माविषयी त्यांच्या आई सांगतात. “बरं का, तर गांधीबाबाला भटा-बामणांनी गोळ्या घातल्याची वार्ता आली. हयाऽऽऽ दंगल उडाल्याली. तवा आमचं बिन्हाड बेलवंडीला जगतापाच्या मळ्यात हुतं. दंगलीत होमकुंड पेटलेला. भटा-बामणांची घरंदारं पार होरपळून निघत हुती. त्यात मला कळा उठाय लागलेल्या. ह्यो गुणाचा बाळ पोटात हुता न्हवं? आता कुठं पळायचं? उकिरड्यात इरागतीला म्हणून गेले तिथंच ह्यो हिरा जन्माला आला.”^१

लेखकांचे सर्व बालपण गरिबीत गेले. कुटुंबातील लहान-थोर वाख व दोरखंडाचे काम करत असल्याने लेखकांनी ही सर्व कामे वयाच्या पाचव्या वर्षापासून केली. त्याबरोबरच शेतात जाऊन गुरे राखण्याचे काम केले. लेखकांचे शिक्षण जुजबी स्वरूपाचे म्हणजेच तिसरीपर्यंतचे आहे. आपल्या जातीविषयी व शिक्षणाविषयी माहिती देताना लेखक म्हणतात – “माझे शिक्षण तिसरीपर्यंत झाले. मातंग समाजात जन्माला आलेला अडाणी, आडवळणाचा म्हणा पाहिजे तर.”^२

लेखकांचे बालपण फड्याच्या काटेरी कुरणात गेले. फड्याच्या कुरणात आई-वडिलांबरोबर काम करत असताना हात रक्ताळले आणि तेव्हापासून जन्मभर कष्टांचं ओझं वागवावं लागणार, दोरकष्ट करावे लागणार याची जाणीव त्यांना झाली. शिक्षण जुजबी स्वरूपाचे असले तरी गराठी लिहिता-नाचता येते याचा फायदा त्यांना लिहिणे व वाचनासाठी झाला.

हातात पडेल ते वाचना करण्याचा छंद लागला. बालवयात बालवाङ्मय वाचण्याऐवजी सिंदबादच्या सफरीसारख्या कादंबऱ्या वाचनाकडे लेखकांचा कल जाणवतो. रामायणसारखे धर्मग्रंथ त्यांनी वाचले. 'भक्तिविजय', 'नवनाथ' यासारखे धर्मग्रंथ वाचून त्यांचे चिंतन केले.

घायपातवाडी या ठिकाणी लेखकांचे बालपण गेले. 'भाई कोरात्रे' या ब्राह्मण कुटुंबाशी त्यांचा परिचय झाला. त्यामुळे भाई कोरात्रे या कुटुंबाचे भरीव संस्कार लेखकांच्या व्यक्तिमत्त्वावर झालेत. गुरे राखण्याचे काम करत असताना 'जर्नादन रामोशी' सारखा बालमित्र भेटला. दोघांच्या गप्पा रंगात आल्या, की लेखक लावण्यांची रचना करायचे आणि ठसक्यात म्हणायचे.

“उभी कोण त्या बांधाला
हाक मारते कोणाला,
हिरवा शालू बरी नेसली
मोती झालेत झोकायला”^३

लेखकांच्या अशा प्रकारच्या लावणी करण्याच्या छंदामधून निसर्गाचे वास्तव रूप प्रकट होत असे.

लेखकांच्या जीवनामध्ये 'साखळकर गुरुजी' सारखे आदर्श शिक्षक लाभले. त्यांनी मुलांना स्वतः अंधोळ घातली व पददलित कष्टकऱ्यांच्या मुलांना शिक्षणाची ओढ लावण्याचा प्रयत्न

केला. लेखकांच्या बालपणाच्या जडणघडणीमध्ये आपल्या घरातील कोणती गोष्ट सांगावी व कोणती सांगू नये याचे भान नसल्याने आपल्या घरातील गुराचे मटण खाण्याचा प्रसंग ते सहजतेने वर्गामध्ये सांगतात. घरातील गुपित गोष्ट घाडगेकाकांना सांगितल्याने वेळप्रसंगी त्यांना वडिलांचा मार खावा लागतो. हा प्रसंग लेखकांच्या व्यक्तिमत्त्वातील प्रामाणिकपणा असल्याचे जाणवते.

जरी प्रामाणिकपणा हा लेखकांच्या व्यक्तिमत्त्वातील महत्त्वाचा गुण जरी दिसून येत असला तरी उनाडकी करणाऱ्या बालमित्रांच्या सोबतीनं 'गजाबापू' यांच्या मळ्यात ते चोरी करतात व 'गजाबापू हिरडे' आपल्याला मारतील म्हणून मुलांच्या सोबतीनं एक रात्र व एक दिवस राणातील नैसर्गिकपणे निर्माण झालेल्या खाणीत काढतात व दुसरी रात्र झाडावर बसतात. मुले सापडत नसल्याने लेखकांचे वडील आत्महत्या करण्याचा विचार बोलून दाखवितात. हा बिकट प्रसंग पाहून लेखक व मित्र आपण झाडावर लपून बसल्याचे सांगतात व खाली उतरतात हा प्रसंग लेखकांच्या जीवनातील उनाडकी व हिकमती स्वभावाचे चित्रण करणारा वाटतो.

लेखकांचे कुटुंब दैववादी व अंधश्रध्दाळू असल्याचे दिसून येते. 'उदमखानबाबा' या देवस्थानच्या ठिकाणी भक्तांनी टाकलेले पैसे लेखक घरी आणतात. त्याचे हे कृत्य त्यांच्या आईना आवडत नाही. कदाचित देवाचा आपल्यावर कोप होईल या धार्मिक भावनेमुळे पैसे आहे त्या ठिकाणी टाकण्याचे ती सांगते. पण लेखकांचे वडील सापडलेल्या पैशांमधून दोन मुलांसाठी सोन्याच्या पेट्या आणून गळ्यात बांधतात. मुले आजारी पडल्याने 'उदमखानबाबाला' लेखकांची आई नवस बोलते व कंदुरी करते. कंदुरी करण्यासाठी छटाकीचं (शेळी) करडू कापल्याने हा प्रसंग लेखकांना हादरवून टाकणारा ठरतो. घरातील गुरे-ढोरे ही कुटुंबातील एक घटक म्हणून लेखक त्यांच्याकडे पाहत असल्याचे जाणवते.

लेखकांचे व्यक्तिमत्त्व सर्व मुलात मिळून-मिसळून वावरणारे असल्याने 'होत्याची अनुसया' या वर्गातील मुलीविषयी लेखकांच्या मनात आत्मिक प्रेम निर्माण होते. 'जगन मास्तर'

‘अनुसयेशी’ लाळघोटपणा करण्याचा प्रयत्न करतात व जवळिकता साधतात. तेव्हा त्यांच्याविषयी लेखकांच्या मनात तिरस्काराची भावना निर्माण होते.

‘दावतारां’च्या वस्तीवर लेखक राहत असताना त्यांना गुरांनी गढूळ केलेले पाणी प्यावे लागते. वस्तीवरील ‘बक्काआक्का’ माणुसकीपोटी स्वतःच्या घागरीतील स्वच्छ पाणी देते. वस्तीवरील माणसे लेखकांच्या कुटुंबाशी फटकून वागतात व दूर राहण्याचा प्रयत्न करतात. तर मुले ‘डल्ली खाऊ गुडसा राऊ’ म्हणून चिडवतात. लेखक जन्मा रामोशीबरोबर मैत्री करतात. त्यामुळे मुलांपासून होणारा त्रास कमी होतो.

लेखक ‘फासेपारधी’ जमातीमधील मुलांबरोबर वावरत असताना त्यांच्या संगतीमुळे ‘माळढोक’ पक्ष्याचे मटण खाण्याची सवय जडते तर ‘नंदीवाल्या’ जमातीच्या सोबतीनं ‘खारी’ मारल्या जातात. ‘वैदू’ समाजातील मुलांच्या सोबतीनं ‘उद’, ‘इजाट’ या सारखे प्राणी मारतात. सवंगड्यांबरोबर लेखक अशा प्रकारचे इतर जाती-जमातीमधील अनुभव घेतात.

मातंग समाजातील मुलांना त्रास देण्याच्या शिक्षकांच्या भूमिकेमुळे एक आठवडा लेखकांना वर्गाच्या बाहेर बसावे लागते. शाळेतील मुख्याध्यापकांना आठवड्यांनंतर झाला प्रकार समजतो. त्यामुळे ‘बसीन’ नावाच्या शिक्षकांना नोकरीवरून कमी करून त्यांच्या ठिकाणी ‘जगताप’ गुरुजींची नेमणूक केली जाते. वर्गमैत्रिण ‘मीनाक्षी चाफेकर’ हिचा आधार व ‘जगताप’ व मुख्याध्यापक ‘शिंपी’ या गुरुजांच्या मार्गदर्शनामुळे लेखक वर्गात पहिल्या क्रमांकाने पास होतात. त्यामुळे लेखकांचे व्यक्तिमत्त्व वर्गामध्ये प्रकट होते. त्यांच्याकडे पाहण्याचा इतर मुलांचा दृष्टीकोन बदलतो व आदराची भावना वर्गात निर्माण होते.

लेखक मातंग समातील असल्याने वर्णद्वेषाच्या भावनेमधून त्यांच्या वर्गात शिक्षण घेणारा विलास ताढे नावाचा विद्यार्थी लेखकांना त्रास देतो. वर्गातील मुलांच्या बळावर एकदिवस तो लेखकांना मारण्याचा प्रयत्न करतो. पण लेखकांचे शरीर बळकट असल्याने व प्रसंगावधान ठेवून उलट

लेखक विलास ताडेचे होके फोडून जावगी करतात. त्यामुळे लेखकांना गारण्यासाठी आलेली मुले भीतीमुळे पळून जातात. झाली घटना त्या गावचे मुलकी पाटील असलेले विठ्ठल पाटील पाहतात चूक कोणाची हे प्रत्यक्ष पाहिल्याने ते लेखकांना आधार देतात. विठ्ठल पाटील यांच्या भक्कम आधारामुळे लेखक या प्रसंगामधून बाहेर पडतात. विरोधाला कढवा विरोध करण्याचा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील गुण दिसून येतो.

‘विठ्ठल पाटील’ व लेखकांचे कुटुंब यांच्यामध्ये शिकारीच्या छंदामधून जवळिकतेचे संबंध निर्माण होतात. विठ्ठल पाटील यांच्या प्रयत्नांमुळेच ‘आंबील ओढा’ मातंग जमातीसाठी खुला होतो. विलास ताडे याच्या सांगण्यावरून ‘परटाचा’ मुलगा लेखकांना विहिरीमध्ये ढकलतो, पण विठ्ठल पाटील यांचा भाऊ नारायण त्यांना वाचवितो. या सर्व घटनांवरून विठ्ठल पाटील लेखकांच्या कुटुंबाला एक प्रकारचा भक्कम आधार असल्याचे दिसून येते.

लेखकांच्या व्यक्तिमत्त्वातील दुसरा महत्त्वाचा गुण म्हणजे भावाबरोबरचे मित्रत्वाचे संबंध होते. करमाळा तालुक्यामधील वांगी या ठिकाणी वाख बनविण्याचा कोर्स पूर्ण केल्याने लेखकांचा भाऊ ‘पांडूरंग’ याला नोकरी मिळते. नोकरीच्या ठिकाणाहून यात्रेच्या निमित्ताने तो गावी येतो. यात्रेला गेल्यानंतर लेखकांना तो स्वतःच्या खांद्यावर घेऊन चालतो. या प्रसंगामुळे तो भरतासारखा भाऊ वाटतो. शाळेमध्ये जात असताना भावाने आणलेला कोट घालून ते जातात. शरीरापेक्षा मोठा झालेला कोट पाहून वर्गातील मुलांना त्यांची टवाळकी करण्याची लहर येते. मुले त्यांना चिडवताना म्हणतात ‘दिली पावली वर एक नोट, आणला मारुती मागचा कोट’. या ओळींना मुले सिनेमातील चाल लावून म्हणतात हे सर्व लेखक सहन करतात. या प्रसंगावरून अन्याय सहन करण्याची त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वामधील प्रवृत्ती जाणवते.

लेखकांच्या भावाने नोकरीच्या ठिकाणी पैशाचा गैरव्यवहार केल्याने त्यांना नोकरीवरून कमी केले जाते. घरातील गुरे विकून पैसे भागविले जातात. या घटनेमुळे सर्व कुटुंब

उद्ध्वस्त होते. याचा विपरित असा परिणाम लेखकांच्या वडिलांच्या मनावर होतो. त्यामुळे लेखकांचे पुढील शिक्षण थांबविले जाते व त्यांना कष्टाची कामे करावी लागतात. अनेक प्रश्न लेखकांच्यासमोर उभे राहतात. मोठ्या भावाकडून कुटुंबाला मदत न होता बिकट समस्या उभी होते. शाळा बंद केल्याने व सतत काम करावे लागत असल्याने लेखकांना स्वतःचे गाव व घर नकोसे वाटू लागते. उपजीविकेचे साधन स्वतःच शोधणे त्यांना गरजेचे वाटू लागले. शाळेतिल सवंगड्यांची संगत बंद झाली होती. काही नोकरी करावी म्हणून त्यांचे मन शहराकडे झेप घेऊ लागले. त्यांची बहीण पुण्यात राहत होती, पण बहीणीचे राहण्याचे ठिकाण किंवा पुणे त्यांनी पाहिले नव्हते. पुण्याकडे जायचे कसे किंवा बहीणीचा राहता पत्ता कसा शोधायचा असे अनेक प्रश्न त्यांना भेडसावत होते. घरामध्ये याविषयी कांही विचारायची सोय नव्हती. अखेर एक दिवस आईच्या 'बुडकल्यातले' दहा रुपये लेखक चोरतात व पुण्याला जाणाऱ्या गाडीत येऊन बसतात. पुण्यात पोहोचल्यानंतर रस्ता मिळेल तिकडे चालत ते 'काँग्रेस हाऊस' जवळ येऊन पोहोचतात या ठिकाणी एका रात्रीची विश्रांती घेतल्यानंतर तेथील लोकांबरोबरच्या चर्चेमधून बहीणीचा पत्ता समजतो.

आपल्या पुढील आयुष्याचा विचार न करता ते बहीणीच्या घरी राहतात व चिंचा, आवळे यांची विक्री करून थोडेफार पैसे मिळवितात.

एक दिवस चिंचा, आवळे विकत असताना 'मनोहर पंचवाडेकर' यांची मोटारगाडी बंद पडते ते लेखकांना बंद गाडी ढकलण्यासाठी सांगतात. झालेल्या परिचयामधून लेखकांना आयुष्यातील पहिली नोकरी मिळाली. त्यांच्या बंगल्यावर प्रामाणिकपणे चार ते पाच वर्षे नोकरी करतात. त्यांचा विश्वास संपादन करतात. त्या बंगल्यावरील इतर नोकर सतत काही ना काही चोरून बाहेर विकत असतात. नोकरांना लेखकांचे प्रामाणिक वागणे सतत भेडसावत राहते यातून वाद निर्माण होतो. सतत होणारे इतर नोकरांबरोबरचे वाद लेखकांना असह्य होतात. त्यामुळे आयुष्यातील ही पहिली नोकरी लेखक आपणहून सोडतात.

मनोहर पंचवाडकर यांच्या बंगल्यावरची नोकरी सोडल्यानंतर उपजीविका करण्याच्या दृष्टीने बिगारी काम करण्यासाठी चिंचवड तर कधी पिंपरी या ठिकाणी फरशी काढण्याचे काम करतात. या कामातून कष्टाग्रेस मोबदला अतिशय कमी मिळत असल्याने लेखक बजाज कंपनीत शिपाई म्हणून नोकरी स्वीकारतात. नोकरीच्या ठिकाणी परिचय वाढतो व निशिकांत गोरे याच्याबरोबर ओळख होते. तो बजाज कंपनीत फिटर म्हणून काम करित होता. त्यामुळे इंजिनच्या छोट्या-छोट्या वस्तू, स्कूटरच्या स्प्रिंगा लेखकामार्फत बाहेर विकण्यासाठी नेत होता. बजाज कंपनीतील या छोट्या-मोठ्या चोरीची माहिती वरिष्ठांना समजते. लेखकांना तशा प्रकारची सूचना दिली जाते. त्यामुळे पुन्हा चोरी करायची नाही असा ते निश्चय करतात. लेखक आपले ऐकत नाही असे जाणवताच 'निशिकांत गोरे' सतत दमदाटी करत राहतो. एक दिवस त्याच्यात व लेखकात मोठे भांडण होते. तेव्हापासून तो लेखकांना चोरीच्या आरोपाखाली नोकरीवरून कशा प्रकारे हाकलता येईल याची तो नेहमी वाटत पाहतो. लेखक एक दिवस बोरकर साहेबांच्याबरोबर कामानिमित्त बाहेर गेल्याचे पाहून त्यांच्या जेवणाच्या डब्यात तो बेअरिंग ठेवतो. संध्याकाळी सुटीनंतर लेखक गडबडीत जेवणाचा डबा घेऊन जात असताना वॉचमन गेटवर डबा तपासतात व बेअरिंग पाहून त्यांना साहेबांच्या समोर उभे केले जाते. याच्या पाठीमागे कोण आहे ते लेखक ओळखतात व त्याच बेअरिंगने निशिकांत गोरेना जखमी करून लेखक मुंबईला पळून जातात. त्यामुळे बजाज कंपनीतील नोकरी सोडावी लागली. या प्रसंगामधून अन्यायाला प्रतिकार करण्याची लेखकांच्या व्यक्तिमत्त्वातील क्षमता जाणवते.

बजाज कंपनीतील नोकरी सोडल्यानंतर मीना देशपांडे या मानलेल्या बहीणीच्या घरी लेखक काही दिवस राहतात. त्याच वेळी आई आजारी असल्याचे समजते त्या प्रमाणे श्रीगोंदा या मूळ गावी जातात. आईची काळजी घेत असताना आई लवकर बरी व्हावी म्हणून अजाणतेपणे झोपेच्या जादा दोन गोळ्या दिल्या जातात. त्यामुळे आईचा मृत्यू होतो. ही घटना लेखकांच्या जीवनातील घुसमट व्यक्त करणारी वाटते.

आईच्या मृत्यूनंतर सर्व कुटुंब पुण्याला येते. त्यामुळे सर्व कुटुंबाची उपजीविका करण्याचे काम लेखकांवर येते. छोटी-मोठी कामे करून ही जबाबदारी पार पाडण्याचा प्रयत्न केला जातो.

लेखकांच्या विवाहाच्या बाबतीत घुसमट झाल्याचे जाणवते. वडिलांनी आपल्या भाच्याला शब्द दिल्याप्रमाणे त्यांच्या मुलगीबरोबर लग्न होते. प्रत्यक्ष जिजाबाईला न पाहता आपल्या वडिलांच्या इच्छेप्रमाणे लग्न होते. पंधरा दिवसानंतर प्रत्यक्ष भेट होता आपली पत्नी सुंदर नाही याची जाणीव होते, याविषयी उत्तम तुपे म्हणतात “लगीन होऊन गेल्यावर पंधरा दिवस सासुरवाडीत न्हायलो. आता लग्नात बायकूला बघायला घावलं नव्हतं. लगीन झाल्यावर भवानीच्या पाया पडायला गेलेलो. भवानीच्या देवळाला जोडीनं फेऱ्या घालायला सुरवात केली. पाच फेऱ्या मारायच्या हुत्या. दोन फेऱ्या झाल्यावर आमच्या संगतीनं फिरणारी पोरं कट्टाळून बसली. तिसऱ्या फेरीला देवळामागं बायकूला आडवलो. तोंडावरचा बुरखा सारून बघिटलं. काय सांगू बायकूचं ते देखणं रूप! बघून पळून जावसं चाटलं. तव्याच्या बुडागत बायकू बघून मनात खचलो.”^४ पूर्ण आयुष्यात लेखकांना आपल्या पत्नीबरोबर तडजोड म्हणून संसार करावा लागतो. विवाहाच्या बाबतीत केलेली तडजोड या प्रसंगामधून जाणवते.

लेखक मारुती धोतरे या वडारवाडीतील व्यक्तीकडून पोट ठेकेदार म्हणून कामाचा ठेका घेतात. पण या कामातील स्पर्धा हे काम सोडण्यास भाग पाडत असल्याचे दिसून येते.

वन विभागातील झाडे लावण्याचे काम ते स्वीकारतात. ‘दाजीबा शेळके’ यांचेकडून वन विभागात गुरे चारण्याच्या मोबदल्यात पंधराशे रुपये मिळतात. आयुष्यात एवढी रक्कम प्रथम मिळाल्याने त्यांना समाधान वाटते. पण हसा घेत असल्याची माहिती वरिष्ठाना मिळते त्यामुळे ही नोकरी लेखकांना सोडावी लागते.

झोपडपट्टीत राहत असताना समोरच्या झोपडीतील ‘खैरूनभाभी’ लेखकांना शारीरिक

सुख देते. त्यामुळे अर्धपोटी राहावे लागले तरी झोपडपट्टी सोडून जावे असे वाटत नाही.

नोकरीच्या शोधात असताना लेखकांना 'शोषण मुक्त' यांच्या मळ्यात तीन-चार महिने काम मिळते. या ठिकाणचे काम संपल्याने पुन्हा नोकरीच्या शोधात फिरावे लागते. जवळ पैसे नसल्याने लोकलने विनातिकीट प्रवास करत असताना पकडले जाते. शिक्षा म्हणून सात दिवसांची पोलिस कोठडी मिळते. त्यातून सुटण्यासाठी घरातील उरल्यासुरल्या वस्तू गहाण ठेवल्या जातात व दंडाची रक्कम भरून या प्रसंगामधून ते बाहेर पडतात.

'लंघेमामा' यांच्या प्रयत्नातून लेखकांना सरकारी डेअरीमध्ये 'बॉयलर' स्वच्छ करण्याचे काम मिळते. डेअरीच्या ठिकाणी चोरीचे प्रकार मोठ्या प्रमाणात चालत असतात. तेथील नोकर प्रत्येक दिवशी हजार-पंधराशे रुपयांचा गैरव्यवहार करतात. ही सर्व परिस्थिती पाहून लेखकांना भीती वाटते. पण या गैरव्यवहारातून चांगली वाटणी मिळते. त्यामुळे हे काम त्यांना पोट भरण्यासाठी स्वीकारावे लागते. रोजंदारीवर असणारी नोकरी कायमस्वरूपी मिळेल या आशेवर काम करतात. दुधाच्या बाटल्यांची लेखक चोरी करतात व दररोज दहा-वीस रुपयांचे दूध बाहेर विकतात.

घायपातवाडी ते मुळा रोड या ठिकाणी जाणवण्याइतपत बदल होत गेले. लेखक लावणी करण्याचा छंद जोपासत होते. काहीवेळा ते जवळच्या माणसांना लावणी म्हणून दाखवत असत. मिळेल त्या प्रकारच्या कागदावर लिहित असत. रंगराव पाटील 'विज्ञापना' दिवाळी अंक चालवत होते. लेखकांना कोणी तरी त्यांना भेटण्याची सूचना केली. त्याप्रमाणे ते भेटले रंगराव पाटलांनी लेखकांच्या बऱ्याच कथा वाचल्या व पुन्हा कथा लिहिण्यास सांगितली. कथा कशी लिहिली जाते हा जसा प्रश्न होता तसेच कथा कशावर लिहायची हा बिकट प्रश्न होता. 'हुंडा' ही पहिली कथा विज्ञापना दिवाळी अंकात प्रसिद्ध झाली. ही पहिली कथा पारितोषिक मिळविणारी ठरली. या कथेची निवड भारती आचरेकर यांनी दूरदर्शनसाठी केली. रंगराव पाटील यांनी लेखकांना सतत लिहिले पाहिजे अशा प्रकारचे मार्गदर्शन केले व आनंद यादव यांची ओळख करून दिली.

कोणत्याही प्रकारची वाङ्मय परंपरा नसलेल्या उत्तम तुपे यांच्या व्यक्तिमत्त्वाविषयी आनंद यादव म्हणतात “उत्तमला व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासाची जाणीव वगैरे काय असते हे मुळीच ठाऊक नाही. जन्मापासून ते आजतागायत तीस-पस्तीस वर्षे तो पोट भरण्यासाठी धडपडत आहे. समूहजीवनवादी माणसातून तो पुण्यात पोट भरायला आला आहे आणि तशाच एका झोपडपट्टीत तो राहतो आहे. आपण आणि आपली बायका-मुले कशी जगतील या रोजरोज पडणाऱ्या प्रश्नाची जन्मभर सोडवणूक नाना परीने करतो आहे, तरीही तो प्रश्न त्याच्या मानेभोवती गळफासासारखा उभाच असतो.”^५

पुण्यामध्ये कष्टाची कामे करत असताना वेळ मिळेल तसे वाचत राहिले. आण्णाभाऊ साठे यांची बरीच पुस्तके वाचली. प्रामुख्याने ‘वैजयंता’, ‘फकिरा’, ‘माकडीचा माळ’, ‘अलगूज’, ‘अग्निदिव्य’ या कादंबऱ्यांचे वाचन केले. र.वा.दिघे, व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या साहित्यामधून आपल्याला साहित्यविषयक प्रेरणा मिळाल्याचे सांगत असताना उत्तम तुपे म्हणतात – “पुण्याला आल्यावर गोलमजूरी करताना वेळ मिळेल तसे वाचत राहिलो. याच काळात ‘आण्णाभाऊ साठे’ यांची बरीच पुस्तके वाचली. र.वा.दिघे तसेच प्रामुख्याने व्यंकटेश माडगूळकरांचे साहित्य वाचले आणि अज्ञानानं का होईना मला लिखान करण्याची ऊर्मी येऊ लागली”^६

सुख-दुःखाचे अनुभव ‘आंदण’, ‘कोंबारा’ व ‘माती आणि माणसं’ या कथासंग्रहामधून करून ग्रामीण जीवनातील वास्तवाचे चित्रण त्यांनी केले.

‘काट्यावरंची पोटं’ या आत्मनिवेदनामधून जीवनातील अनुभवांची दाहकता मांडली. ‘झुलवा’ कादंबरीमधून देवदासींची होणारी परवड मांडली. ‘खाई’, ‘झावळ’, ‘चिपाडं’, ‘खुळी’, ‘बाजी’ या ग्रामीण कादंबऱ्यांमधून ग्रामीण जीवन उभे केले. या कादंबऱ्यांचा चिकित्सक अभ्यास करत असताना त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील पैलूंचे दर्शन घडते. जवळजवळ ३१ पुस्तकांचे लेखकांनी लेखन केले. त्यामधील १४ पुस्तकांना पुरस्कार मिळाला. ‘अॅन वॉल्टरस’ या अमेरिकन मानववंश शास्त्रज्ञाने लेखकांच्या राहणीमानावर प्रकाश टाकला. स्वतःच्या साहित्याला दलित

साहित्य म्हटल्याचे त्यांना आवडत नाही. याविषयी प्रतिक्रिया व्यक्त करताना उत्तम तुपे म्हणतात,
 “साहित्य हे साहित्य असते. साहित्याला जात, पंथ, धर्म असू शकत नाही.”^७

लेखक ज्या समाजात जन्माला आले त्या मातंग समाजाला त्याचे काही सोयरसुतक नाही. लेखकांच्या लेखनाला मिळालेली दिशा त्यांच्या गावीही नाही. सध्या ते महाराष्ट्र गव्हर्नमेंट पुरातत्त्व खाते या ठिकाणी नोकरी करतात. या ठिकाणी हीच अवस्था जाणवते. चार-सहा माणसे सोडली तर त्यांच्याविषयी काही देणे-घेणे नाही. विशेष म्हणजे लेखकांना शाबासकी देणारा समाज ब्राह्मणी आहे. तर त्यांची हेटाळणी करणारा समाज दलित आहे. दलितातील सुशिक्षितही त्यांची हेटाळणी करतात. वृत्तपत्रांतील त्यांच्याविषयी आलेली बातमी ते फाडून टाकतात.

लेखकांनीही आपल्या जातीच्या खांद्यावर उभे राहण्याचे नाकारले आहे. तसेच दलित म्हणून मिळणाऱ्या सवलती त्यांना नको आहेत. त्यांना त्यांचे सत्व सापडले आहे.

मुलाखत घेणारे साहित्य आणि चपराशी यांचा संबंध साधून साहित्यनिर्मितीविषयी छेडण्याचा प्रयत्न करतात तेव्हा त्यांना उत्तरे देताना तुपे म्हणतात – “मी जास्त शिकलो नाही. त्यामुळे शिक्षक होऊ शकलो नाही म्हणून चपराशी झालो.” थोडा विचार करून म्हणतात, “तुम्हाला यामध्ये वेगळे असे काय वाटले चपराशी साहित्यिक असू शकत नाही का?”^८

लेखकांच्या व्यक्तिमत्त्वाविषयी विचार करत असताना ‘शैक्षणिक संस्कारापेक्षा जीवनातील अनुभवातून घडलेले व्यक्तिमत्त्व महत्त्वाचे वाटते.’ व्यक्तिमत्त्वातील विशेष म्हणजे आपल्या कामाबद्दल त्यांना कमीपणा वाटत नाही. परंतु ज्यावेळी सहकारी गैरवागणूक देतात त्यावेळी ते दुःखी होतात. त्यांचे मुलाखत देण्याचे तंत्र इतर साहित्यिकांपेक्षा वेगळे जाणवते. मुलाखत देत असताना चार गिंतीच्या आत बसून न देता आहे त्या परिस्थितीत मुलाखत देणे त्यांना आवडते.

लेखक सध्या पुणे येथील मुळा नदी काठी आठमोळा रस्त्यावरील झोपडपट्टीत

राहतात. महाराष्ट्र गव्हर्नमेंट पुरातत्त्व अभिलेख खाते या ठिकाणी शिपाई म्हणून काम करतात.

या प्रकरणात आपण जन्म, बालपण, शिक्षण, नोकरी व स्वभावविशेष या घटकांच्या
आधारे उत्तम बंडू तुपे यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा परिचय करून घेतला.

संदर्भ

- १) तुपे, उत्तम बंडू - 'काट्यावरची पोट',
मेहता पब्लिशिंग पुणे,
प्र.आ.१९८२ पृ.८
- २) तुपे, उत्तम बंडू - 'ग्रामीण मातीत रूजलेली नाळ'
मुंबई, 'ललित' मासिकातील लेख; मार्च १९८६
पृ.४३
- ३) बळेल, अनिल - 'वस्तीवरचा दादा होता होता कादंबरीकार झाला',
ललित मासिक, एप्रिल १९८८,
पृ.७०
- ४) तुपे, उत्तम बंडू - 'काट्यावरची पोट', त्रैव,
पृ.९६
- ५) तुपे उत्तम बंडू - 'काट्यावरची पोट', प्रस्तावना, पृ.६
- ६) तुपे, उत्तम बंडू - 'ग्रामीण मातीत रूजलेली नाळ'
त्रैव, पृ.४३
- ७) जेठवाणी, अरूणा - 'एका शिपायाला स्तुति सुमने' *टाइम्स ऑफ इंडियातील लेख.*
मुंबई, फेब्रुवारी १९९३
पृ.६
- ८) नाटय समीक्षकाकडून, 'देवदासींच्या मनोव्यथांचे नाटकातून (झुलवा) दर्शन'
मुंबई, नोव्हेंबर १९८७
पृ.८

